

Judje pod oblastjo rimskih cesarjev

Skozi vso zgodovino, od nastanka judovskih skupnosti pa do danes, so se Judje srečevali z nestrpnostjo in nerazumevanjem. Morda malce presenetljivo, glede na ostalo zgodovino, je Judom pod oblastjo Rimljanov, vsaj, kar se tiče poganskega obdobja, šlo relativno dobro. Res je, da so bili pod rimsko oblastjo trikrat izgnani iz Rima (prvič leta 139 pr. Kr.¹, nato leta 19 in najverjetneje leta 49)², da je prišlo do dveh judovskih uporov in do upora v diaspori, ki je potekal med obema, kljub temu pa so bili Judje načeloma tolerirana skupnost znotraj imperija.³ Ne le to, bili so tudi edina skupnost, ki je lahko častila le svojega boga in bila oproščena sodelovanja pri cesarskem kultu.⁴ Že to, da je patriarhat (Davidove krvi) preživel vse do leta 425, pove veliko o odnosu Rimljanov.⁵ Čeprav so bili Judje sprejeti, to ne pomeni, da so bili Rimljani nad njimi navdušeni; možno je, da so jih kljub veliki svobodi, ki so jim jo dopuščali, prezirali.⁶

RAZLIKE MED RIMLJANI IN JUDI

Po videzu nisi mogel določiti, kdo je Jud in kdo ne, prav tako nisi mogel vedeti, kdo ima rimsko državljanstvo in kdo ga nima. Zapleteno dejstvo je, da si lahko bil oboje. Po Pompejevih osvajanjih je v Rim prišlo ogromno ujetnikov, med drugim tudi Judov, ki so nato tam postali sužnji. Zanimivo je, da so rimsko državljanstvo lahko dobili tudi osvobodenci, če niso bili kriminalci (na tak način ga je dobilo tudi mnogo Judov). Rimljani načeloma niso radi podeljevali državljanstva, še posebej ne v času republike in zgodnjem obdobju cesarstva. To se je spremenilo leta 212, ko ga je Karakala podelil

vsem prebivalcem rimskega imperija.⁷ V mešanih zakonih, kjer eden izmed staršev ni bil Rimljan, so Rimljani ob podelitvi državljanstva gledali na to, ali je bil oče proslilca rimski državljan. Judje so (vsaj med 3. stol. pr. Kr. in 3. stol. po Kr.) pripadnost judovski veri dokazovali po materi – saj je le ona resnično nesporna.⁸

Čeprav se Judje in Rimljani po zunanosti niso bistveno razlikovali, so si bili zelo različni v navadah, pogledih na svet in življenjskem slogu. Jožef Flavij je okoli leta 70 zapisal, da "ni mesta, grškega ali barbarskega, niti naroda, do katerega ne bi prišla njihova navada vzdrževanja od dela na sedmi dan..."⁹ Šabata ali dneva počitka ljudje ostalih ver niso razumeli in se

jim je pogosto zdel nesmiseln. Plutarh je o šabatu v delu *O praznoverju* zapisal: "Ampak Judje so, ker je bil dan šabata, sedeli v svojih neopranih oblačilih, medtem ko je sovražnik prislonil lestve in zavzel mesto, in niso vstali, ampak so ostali tam, ujeti v svoji vraževernosti kot v veliki mreži."¹⁰ Kaj takega se je moralo bojevitim Rimljanom zdeti nepredstavljivo, pustiti mesto, da ga zavzame sovražnik, le zaradi tega, ker je dan počitka. Drug zelo znani judovski običaj je bilo obrezovanje moških, za katerega Tacit zapiše, da to počno z namenom, da se ločijo od drugih. Mnogim rimskim avtorjem se je zdelo nenavadno odrekanje svinjini. Manj znani pa so bili ostali tabuji, povezani s hrano.¹¹ Ob svinjini je bilo Judom prepovedano tudi uživanje kamel, konjev, orlov, sov, miši, kuščarjev, polžev in krtov. Prav tako so bile prepovedane stvari poganov; njihov kruh, olje¹², mleko (če pri molži ni bil prisoten Jud).¹³ Pri Rimljanih ni bilo pogosto, da bi se odpovedali določeni hrani, v tem niso videli ničesar zdravega. A Svetonij poroča, da naj bi Avgust nekoč pisal Tiberiju: "Niti Jud, moj dragi Tiberij, se ne posti tako dosledno na šabat, kot semse jaz postil danes".¹⁴ Čeprav niso bili pogosti, pa najdemo primere, kot je npr. vegetarijanstvo (Seneka).

Judom je Bog podal točne napotke, kako naj živijo, kakšen odnos naj ohranjajo med seboj in kakšnega z njim. Vse judovske moralne vrednote so bile povezane z njihovo religijo. Rimljanom je bil nepoznan in nerazumljen koncept božanskega odpuščanja¹⁵, prisoten pri Judih.¹⁶ Tudi obvezna miloščina (zapisana v Mišni, kjer je določen minimum, ki ga moraš dati človeku v stiska) je bila Rimljanom tuja. Če so Rimljani beračem pomagali, je bilo to zaradi njihove lastne volje, ne glede nato, s kakšnim namenom so se za miloščino odločili, ne pa zaradi božjega ukaza. Prav tako med Judi ni zaznati pokroviteljskih vezi (med klienti in patroni), ki so bile Rimljanov nekaj vsakdanjega. Judje sicer so sklepali družabne vezi,¹⁷ a ne takšnih.¹⁸

Odnos do telesa je bil pri Rimljanih sproščen, pogosto so upodabljali golo moško

telo. Tega pri Judih ni, saj so nasploh izjemno redko upodabljali podobe ljudi. Tako je bil Rim poln kipov, v Jeruzalemu pa jih niso postavljali, niti v čast svojih junakov, kraljev ali cesarjev, kar jim v svojem delu *Historiae* očita Tacit. V spolnosti so Rimljani imeli določene tabuje o odnosih z nekaterimi osebami, kot so poročene rimske ženske in sinovi rimskega državljana. Prostitutke naj bi bile tako pogoste, da jih je država celo obdavčila. Homoseksualnost med moškimi je bila dovoljena, dokler ni potekala med moškimi istega sloja. O odnosih med dvema ženskama ne izvemo veliko. Pri Judih je bila spolnost znotraj zakona nekaj lepega in zelenega. Če so bili možje nezvesti s pogansko prostitutko je bil to zanje greh. Homoseksualnosti niso podpirali, med ženskami je veljala za razuzdano, a ne tako zelo kot zveza med dvema moškima.

Tako Judje kot Rimljani so zelo cenili glasbo in ples. Njihovi pogledi na zabavo pa so se zelo razlikovali. Večerje in slavlja so poznali oboji. A pri Judih so bila praznovanja predvsem ob verskih praznikih in družinskih dogodkih (kot je npr. obrezovanje¹⁹). V Jeruzalemu so bile vse javne prireditve v bližini templja, pri Rimljanih pa v gledališču ali cirkusu. Večini Judom se je način, kako se zabavajo Rimljani, zdel neokusen in v njem niso videli ničesar moralnega. V Herodovem času pa je zabava Rimljanov našla pot tudi v Jeruzalem. Herod naj bi (po poročanju Jožefa Flavija) v Jeruzalemu in njegovi okolici postavil gledališče in amfiteater. V slednjem naj bi obsojene kriminalce vrgel divjim zverem. Tak slog zabave je bil za Jude greh in zdi se, da se po njegovi smrti ni nadaljeval.²⁰

POGLED RIMLJANOV NA JUDE

Komentarji rimskih avtorjev o Judih pred izbruhom prvega judovskega upora (leta 66) so bili le redko sovražni. Mnogi Judom niso posvečali veliko pozornosti in so jih le bežno omenjali. Na odnos Rimljanov do Judov so gotovo vplivali Judje, ki so živeli v samem

Rimu. Tam je bila skupnost dobro uveljavljena že pred letom 61 pr. Kr. V tem času so namreč že pošiljali zlato v jeruzalemski tempelj.²¹

Velika večina piscev, ki so pisali o Judih, je omenila šabat, obrezovanje in čudno odrekanje hrani. Horacij se je posmehoval njihovi lahkovernosti: "*Naj Jud Apela verjame, jaz ne*". Seneka je šabat označil kot nedobičkonosen, saj naj bi z njim izgubili sedmino življenja.²²

Znani rimski govornik, Ciceron je Jude omenil v dveh svojih govorih. Prvega, iz leta 56 pr.n.št., je namenil svojemu političnemu sovražniku Avlu Gabiniju, upravitelju Sirije. Ta naj bi s tem, ko je dovolil lokalnim oblastem, da zanj pobirajo davke uničil rimske kmete, ki so s pobiranjem davkov bogateli v mnogih delih rimskega imperija. V tem govoru je Jude in Sirce označil kot ljudstvo, rojeno za suženjstvo. V svojem drugem govoru je Jude še bolj žalil. Govor je napisal v bran svojemu političnemu zavezniku, Luciju Valeriju Flaku, za katerega je bilo gotovo, da je ukradel zlato lokalnim Judom. Zato se Ciceron ni mogel sklicevati na nedolžnost, ampak je moral nekako opravičiti njegovo dejanje: "*Upreti se temu barbarskemu vraževerju je bilo dejanje trdnosti, da kljubuje množici Judov //...// Tudi takrat, ko je Jeruzalem stal in so bili Judje v miru, je bila praksa tistih njihovih svetih obredov v neskladju s sijajem imperija, dostojanstvom našega imena, navadami naših prednikov*". Ciceronov govor je uspel rešiti Flaka, čeprav so vsi vedeli, da je kriv. Morda se je ljudstvo strinjalo s tem, kar je povedal Ciceron, in so bili podobnega mnenja, morda pa ne. Ne smemo pozabiti dejstva, da je bil Ciceron izjemen govornik, katerega govori še danes slovijo po svoji kakovosti. Tudi ne moremo trditi, da je bil dejanski Ciceronov pogled na Jude takšen. V prvem govoru je Jude namreč užalil zato, da bi dokazal napačno dejanje svojega sovražnika, v drugem pa, da bi branil svojega zaveznika.²³

Najslikoviteje je Jude opisal Tacit, v drugem stoletju krščanskega štetja. Ta jim ni izkazoval nikakršne naklonjenosti. V svojem delu *Historiae* nameni Judom predvsem peto (V.) knjigo,

kjer opisuje prvi judovski upor, a pred tem, da bi bralcu ponazoril, kdo Judje sploh so, opiše njihovo zgodovino, njihove običaje ipd.²⁴

Tega, od kod Judje izvirajo, Tacit ne določi natančno, predstavi nam štiri možnosti, od kod bi lahko bili. Kot prvo predstavi možnost, da so bili Judje ubežniki z otoka Krete, ki so naselili skrajne dele Libije. Na Kreti je planota Ida, po kateri naj bi jih začeli sosedje imenovati, tako so po Idejcih dobili ime Judejci. Kot drugo možnost ponudi, da bi lahko bili predniki Etiopcev, ki so se preselili zaradi strahu in sovraštva do kralja Keфеja. Kot tretjo možnost navaja, da so asirski priseljenci. Za zadnjo možnost ponudi narod Solimcev, o katerih je v svojih pesmih pisal Homer.

Čeprav je Tacit v opisu izvora Judov pisal brez predsodkov, pa se v samem opisu ljudstva tega zagotovo ni držal. V tem delu knjige najdemo stavke, kot so: "*Pri njih velja za brezbožno vse, kar je za nas sveto, nasprotno pa je pri njih dovoljeno vse, kar pri nas zbuja gnus (incesta)*". Ali naprej: "*Držijo se teh običajev, ne glede na to, na kakšen način so bili v njihovi preteklosti uvedeni. Ostale njihove navade so grde in odvratne in se jih držijo zaradi svoje malopridnosti*".²⁵ Četudi je razvidno, da Tacit ni skrival svojih negativnih predsodkov, je delo izjemnega pomena. Dejstva, ki jih je zapisal, čeprav slabšalno, večinoma držijo, in kar je najpomembneje, predstavi nam pogled (vsaj dela) rimskega prebivalstva na judovstvo. Od njega izvemo, da se Judje odrekajo svinjskemu mesu, saj naj bi jih nekoč doletela kužna bolezen, ki prizadene svinje. V spomin na dolgotrajno lakoto se postijo in zaradi spomina na naglico pri obiranju letine je njihov kruh brez kvasa. Omeni, da je vsak sedmi dan namenjen počitku - šabatu, kjer pa napiše še, da je počitku zaradi predajanja lenobi namenjeno tudi vsako sedmo leto. Veliko zamero je kazal do poganov, ki so prestopili v judovsko vero. Označil jih je kot najslabše, saj so zavrgli domačo vero in postavili, saj naj bi se po prehodu na judovski način življenja najprej naučili preziranja prejšnjih bogov, odrekanja

domovini in zanemarjanja družine. Zameril jim je, da se zaradi njihovega pošiljanja dajatev v Jeruzalem bogastvo Judov povečuje. Jude opiše kot ljudi, ki si medsebojno vedno pomagajo²⁶, do vseh ostalih pa gojijo sovražstvo. Obrezovanje naj bi uvedli, da se prepoznajo, saj se vzdržujejo ljubimkanja s tujkami. Zaradi želje po večjem številu pripadnikov judovske vere je prepovedano ubiti kogarkoli od potomstva. Tukaj je namigoval na neželene otroke. Boga Judje poznajo le v duhu; zato ga je bilo prepovedano upodabljati. Iz istega razloga v mestih in svetiščih niso postavljali kipov, kar je veljalo celo za kipe kraljev in cesarjev.²⁷

Tacitovo delo je nastalo po prvem judovskem uporu,²⁸ zato je razumljivo, zakaj ni bil pristaš Judov. Manj jasno pa je zakaj je že prej omenjeni Seneka (3 pr. Kr.-69) do njih gojil sovražstvo. O Judih namreč zapiše: *"Medtem so navade te najzlobnejše rase pridobivale takšen vpliv, da so sedaj sprejete po vsem svetu. Poraženci so dali zakone svojim zmagovalcem"*. Njegov čas sicer sovpadajo z izgonom Judov iz Rima, o katerem bomo kasneje povedali več, vendar je presenetljiva uporaba besedne zveze *najzlobnejša rasa*, ki je ne srečamo pri njegovih predhodnikih in sodobnikih, vsaj ne v povezavi z Judi.²⁹

ZGODOVINA JUDOV POD RIMLJANI JUDEJA OD POMPEJA DO PRVEGA JUDOVskega UPORA

Čeprav so bili Judje v Rimskem imperiju prisotni že pred letom 139 pr. Kr., je sama Judeja pod Rim prišla leta 63 pr. Kr., ko jo je zavzel Pompej. S tem je izgubila svojo neodvisnost, nekaj ozemlja in je morala Rimu plačevati davek.³⁰ Zelo strpen odnos do Judov je imel Cezar in prav tako njegov naslednik Avgust. Ta je z eno izmed odredb Judom zagotavljal pravico do pošiljanja denarja v tempelj.³¹

Oktavijan (Avgust) in Antonij sta Herodu podelila naziv kralja Judeje, ta pa je dejansko oblast dobil šele leta 37 pr. n. št. s prihodom

rimskih legij v Jeruzalem. Zloglasni kralj, ki se je zavedal, da je prestol zasedel z rimsko pomočjo, je s pomembnimi rimskimi možmi ohranjal dobre odnose. Njim na čast je novo zgrajeno mesto poimenoval Cezareja in svetišča posvetil Avgustu. Herod je v obdobju svoje vladavine ogromno časa posvečeval gradbenim projektom,³² zato je bil med Judi iz diaspore zelo cenjen. Nasprotno pri Judih iz Palestine ni užival ugleda, znano jim je namreč bilo njegovo pregrešno življenje. Vedeli so, da je bil velikokrat poročen in da je na smrt obsodil svoje tri sinove (zaradi suma zarote). Ocenjujejo, da je Herod umrl okoli leta 4 pr. Kr. Približno deset let po njegovi smrti je ožja Judeja postala rimska provinca. Tako so tja prišli guvernerji, s katerimi Judje na začetku niso imeli velikih težav. Do prvega resnega poslabšanja pride s Poncijem Pilatom (26-36), ki naj bi iz zakladnice v templju vzel denar.³³ Stanje se je poslabševalo do leta 66, ko pride do prvega upora.³⁴

IZGONA JUDOV IZ RIMA (LETA 19 IN NAJVERJETNEJE LETA 49)

Prvič so bili Judje iz Rima izgnani že leta 139 pr. Kr. zaradi širjenja svoje vere. Judje naj bi v mestu tedaj predstavljali pet odstotkov prebivalstva.³⁵ Pri izgonih leta 19 in 49 je bil izgnan le del Judov in že v nekaj letih so se judovske skupnosti ponovno utrdile. Leta 19, pod Tiberijevo vladavino, so bili skupaj z Judi izgnani tudi tisti, ki so izvajali egipčanske obrede. Vzrok za izgon je bila Germanovika smrt.³⁶ Ker je bila nepričakovana, so zanjo okrivili vse, ki se ukvarjajo s tujimi obredi (magijo), med njimi tudi Jude. Tacit poroča, da naj bi bilo štiri tisoč ljudi, ki so bili primerni za vojaško službo, poslanih na Sardinijo (od Svetonija izvemo, da so bili to Judje). Ostalim je grozil izgon iz Italije, če do določenega dneva ne opustijo svoje religije. V času Klavdija, najverjetneje leta 49, so bili Judje ponovno izgnani. Po Svetonijevo naj bi se to zgodilo zaradi nenehnih izgrediv, in to na pobudo Kresusa³⁷ (Kresta).³⁸

PRVI JUDOVSKI UPOR ALI PRVA JUDOVSKA VOJNA (66- 70 OZ. 73)

Vzrok za prvi judovski upor je bila šibka uprava Rima v Judeji in pokvarjenost prokuratorjev. Povoda sta bila dva. Prvi povod je bil, da so Grki in Sirci leta 66 v Cezareji zmagali na cesarskem sodišču. Drugi povod naj bi bil prokurator Gesij Flor, ki naj bi vzel denar iz tempeljske zakladnice. Sam upor lahko razdelimo na tri faze. Prva faza je izbruh upora in zmaga Judov nad sirskim guvernerjem, potem ko se je le-ta umikal, saj ni uspel zavzeti Jeruzalema.³⁹ Druga faza je bila, ko je Neron v Judejo poslal Vespazijana, da zaduši upor. Ta je z osvajalsko vojsko v dveh letih zasedel vsa mesta razen Jeruzalema.⁴⁰ Sledilo je leto štirih cesarjev,⁴¹ zato se je Vespazijan umaknil in Judeja si je lahko oddahnila. Vendar tega "premora" od vojne glavni akterji judovskega upora Eleazar, Janez in Simon bar Giora niso znali izkoristiti. Tako so se, namesto, da bi načrtovali, kako dobiti vojno, med sabo prepirali.⁴² Zadnja faza upora je potekala pod poveljstvom Vespazijanovega sina – Tita. Ta je po petih mesecih obleganja zavzel Jeruzalemin in dal izropati ter pžgati tempelj. S tem je bilo upora formalno konec, čeprav so se nekatere utrdbe še vedno upirale. Kot zadnja je leta 73 padla Masada. Po koncu upora so se stvari v sami Judeji spremenile, mnogo Judov je bilo odpeljanih v suženjstvo. Od takrat dalje je bila tam stalno nameščena deseta (X.) legija. Vsak Jud v rimskem imperiju je moral začeti plačevati dve drahmi v čast Jupitra Kapitolskega, namesto polovice šekla, ki ga je prej prispeval za tempelj.⁴³

Sam Tit je bil v Rimu pozdravljen kot zmagovalec. "Tej zmagi na čast so v Rimu kovali nove bakrene kovance, na katerih je bilo napisano "Judea Capta" (Judeja je zavzeta). Zmagovalcu Titu so v Rimu postavili slavlolik ter ga pričakali z velikim slavljem. V svečani povorki so za Titom in njegovimi legionarji hodili judovski ujetniki ter nosili izropane dragocenosti iz jeruzalemskega templja."⁴⁴

UPOR V DIASPORI ALI KITOSOVA⁴⁵ VOJNA (115- 117)

Prvi judovski vojni je sledil upor v diaspori. Spori Judov z grško govorečim prebivalstvom so bili na dnevnem redu že od helenistične dobe dalje, vendar so se le občasno sprevrgli v nasilje,⁴⁶ kakor se je to zgodilo v času vladavine cesarja Trajana. Takrat so se Judje najprej uprli v Egiptu in Kirenajki, nato pa so sledili upori še na Cipru in v Mezopotamiji. Po pričevanju Kasija Diona naj bi Judje nad pogani izvajali pokole. Sploh na Cipru, kamor po koncu upora ni bilo dovoljeno priti nobenemu Judu. Vedeti je treba, da je Trajan istočasno, ko so potekali upori, bil boje s Parti na vzhodu. Kljub temu ali pa ravno zaradi tega je upor očitno jemal zelo resno. Upornike v Kirenajki je prepustil enemu svojih najboljših generalov Marciju Turbonu, ki je vstajo uspelo zatreti po dolgih bojih. V Mezopotamijo, ki mu je zaradi bližine Partov predstavljala veliko skrb, je poslal mavrskega generala Luzija Kvietia, ki ga je kasneje za uspešno delovanje nagradil z nazivom upravitelja Judeje. Zdi se, da sama Judeja ni sodelovala v uporih, čeprav jih mnogo zagovarja teza, da je. Videti pa je, da je Trajan Judejo v rimskem sistemu provinc povzdignil in s tem ob deseti (X.) legiji namestil še eno, s čemer je tudi zmanjšal možnosti za upor.⁴⁷

OBDOBJE HADRIJANOVE VLADAVINE IN DRUGA JUDOVSKA VOJNA ALI UPOR BAR KOHVE (132-135)

Zal za drugo judovsko vojno nimamo takšnega vira (delo Jožefa Flavija), kot ga imamo za prvo. Dion v svojem delu zapiše, da je do upora prišlo zaradi tega, ker naj bi želel Hadrijan Jeruzalem ponovno zgraditi kot rimsko kolonijo Aelia Capitolina, v kateri bi tudi postavil poganski tempelj. Rabinski viri poročajo, da je do njega prišlo zaradi tega, saj naj bi Hadrijan najprej obljubil obnovo templja, ki je potem ni izpolnil zaradi nasprotovanja nekega zlobnega Samarijana. Pod

psevdonimom *Spartianus* je eden od avtorjev *Cesarske zgodovine* zapisal, da je do upora prišlo zaradi prepovedi obrezovanja⁴⁸. Vendar ostaja skrivnost, ali je Hadrijan izdal prepoved pred vojno ali po njenem izbruhu.⁴⁹ Vojna je izbruhnila, ko je Hadrijan zapustil bližino Judeje (leta 132), čeprav so se Judje že pred tem pripravljali na upor. Zaradi nemirov naj bi še pred Hadrijanovim odhodom v deželo prišla šesta (VI.) legija. Kot voditelj Judov se je zelo izkazal Simon Bar Kohva, po katerem se upor tudi imenuje. Sam spopad Rimljanov in Judov lahko (ponovno) razdelimo na tri faze. V prvi so Judje⁵⁰ premagali šesto in deseto legijo in s tem pridobili nadzor nad veliko večino province Judeje. V drugi fazi je v Judejo prišel sirski guverner (Publij Marcel). Spremljale so ga stalno nameščene legije iz Sirije in dva-
indvajseta (XXII.) legija, ki so jo oblikovali iz pomožnih čet iz Egipta in Arabije. Tudi njega so Judje uspeli premagati in s tem dosegli obalo. Zadnja faza se za Jude ni končala uspešno. Julij Sever, guverner Britanije, je s svojimi četami in s četami iz podonavskih provinc hitro pokoril najprej Galilejo in nato Judejo.

Po koncu upora je bil Jeruzalem ponovno pozidan in preimenovan v kolonijo Aelia Capitolina, sama Judeja pa postane Sirija-Palestina. Judom je bil vstop v Jeruzalem dovoljen le enkrat na leto, na obletnico uničenja templja. Prepovedano jim je bilo obrezovanje, sestajanje v sinagogah, preučevanje Tore, mnogi verski učitelji pa so bili preganjani. Prepovedi so bile omiljene šele z nastopom novega cesarja leta 138. Čeprav so bile posledice katastrofalne, z velikim številom mrtvih in zaslužjenih ter z mnogimi uničenimi mesti in vasm, se je nekje do leta 170 gospodarsko stanje uravnalo.⁵¹

OD DRUGEGA UPORA DO PREVLADE KRŠČANSTVA

Pod dinastijo Severov (193-235) se je Judom dobro godilo, čeprav moramo omeniti, da naj bi (sicer po nezanesljivem viru) Septimij

Sever strogo prepovedal prestop v judovsko vero.⁵² Karakala je leta 212 rimsko državljanstvo podelil vsem prebivalcem rimskega imperija. V čas Severov uvrščajo še dokončno redakcijo Mišne.

V času vojaških cesarjev (235-284)⁵³ se je zaradi zmede, ki je pustošila celoten rimski imperij, moč judovskega patriarha krepila. Judje so že prej plačevali visoke davke, ki so se v obdobju vojaških cesarjev še zvišali. S prihodom novega cesarja na oblast je namreč bilo potrebno plačati posebni davek, a ker so se vladarji tako pogosto menjavali, je bilo to veliko denarno breme. Pregarjanja kristjanov se Judov niso dotaknila. Tudi, ko je cesar Trajan Decij (249-251) od vseh prebivalcev rimskega imperija zahteval, da sodelujejo pri kultu cesarja, so bili Judje iz tega izvzeti.

Obdobje vojaških cesarjev se je zaključilo s prihodom Dioklecijana, ki je vladal od leta 284 pa do svojega odstopa, leta 305. Pod njim je bila Sirija-Palestina razdeljena na province Prva Palestina, Druga Palestina in Tretja Palestina, z glavnimi mesti v Cezareji, Skitopoli in Petri. Po njegovi smrti so se na prestolu začeli uveljavljati krščanski vladarji.⁵⁴ Pod njimi Judje niso uživali privilegijev, kakršne so imeli pod poganskimi cesarji.⁵⁵

1. Rajko Bratož, *Rimska zgodovina*: del 1, Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana (Ljubljana, 2007), str. 419 (dalje kot: Bratož, *Rimska zgodovina*).
2. Martin Goodman, *Rome & Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations* (London, 2007) str. 386 (dalje kot: Goodman, *Rome & Jerusalem*).
3. Klemen Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem v srednjem veku* (Ljubljana, 2009), str. 134,135 (dalje kot: Boeta, *Judje na Slovenskem*).
4. Okoli leta 40 so Rimljani sicer poskušali v tempelj postaviti kip, posvečen cesarju. A so proti temu množično nasprotovali. Izjavili so jih celo, naj jih prej zaslužnijo, saj tega svobodni ne morejo dopustiti.
5. Klemen Jelinčič Boeta, *Kratka zgodovina Judov* (Celovec, 2009), str. 111 (dalje kot: Boeta, *Kratka zgodovina*).
6. Goodman, *Rome & Jerusalem*, str. 392, 393.
7. Goodman, *Rome & Jerusalem*, str. 163-166.
8. Goodman, *Rome & Jerusalem*, str. 171.
9. Goodman, *Rome & Jerusalem*, str. 393.

10. Goodman, *Rome & Jerusalem*, str. 185.
11. Tabuji, povezani s hrano, so zapisani v Tretji Mojzersovi knjigi, Levitiku.
12. Prepoved uporabe olja poganov je bila preklicana v tretjem stoletju. Uporaba olja je bila takrat zelo pogosta; rabili so ga za hrano, osvetljava, milo ...
13. Goodman, *Rome & Jerusalem*, str. 289-291.
14. Goodman, *Rome & Jerusalem*, str. 316.
15. Goodman v svojem delu zapiše, da je ženska, ki je grešila, od moža lahko pričakovala odpustčenje, ampak le, če je bilo njeno kesanje iskreno.
16. Goodman, *Rome & Jerusalem*, str. 282-285.
17. Družabne vezi so Judje lahko sklepali s posojili in obrestmi, ki jih Biblija prepoveduje, vendar so našli način, s katerim so to obšli (z določanjem roka za plačilo in globe za kršitev).
18. Goodman, *Rome & Jerusalem*, str. 235-238.
19. Obrezovanje je bilo osem dni po rojstvu.
20. Skozi stoletja je bilo Judom dovoljeno upodabljanje ljudi, a le, v kolikor niso častili dotične podobe.
21. Jude je bilo najti v različnih delih mesta, najbolj osredotočeni pa so bili na obubožanem območju Transtevere.
22. Goodman, *Rome & Jerusalem*, str. 383-386.
23. Goodman, *Rome & Jerusalem*, str. 389, 390.
24. Judje so vsaj posredno omenjeni tudi v 1., 2. in 4. knjigi.
25. Navedeno po: Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 420.
26. Ta medsebojna pomoč pri Judih, četudi niso bili sorodstveno povezani, je pri nekaterih Rimljanih spodbujala občutke občudovanja, pri drugih (kot pri Tacitu) pa prezir.
27. Publius Cornelius Tacitus, *Historije*, uredil in prevedel Josip Miklič (Zagreb, 1987), V, 2, 4 in 5, v tej izdaji na str. 387, 389, 391 (dalje kot: Tacit, *Historije*).
28. Delo *Historiae* naj bi nastalo med leti 100 in 110, judovski upor pa je trajal med leti 66 in 70.
29. Goodman, *Rome & Jerusalem*, str. 390.
30. Boeta, *Kratka zgodovina*, str. 69.
31. Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 133.
32. Herod je prenovil, utrdil in povečal tempelj, ki so ga nato začeli imenovati Herodov tempelj.
33. Denar iz zakladnice je vzel, ker se je odločil v mesto pripeljati vodo.
34. Boeta, *Kratka zgodovina*, str. 69-79.
35. Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 419.
36. Germanik je bil predviden za Tiberijevega dediča.
37. Nejasno poročilo kaže, da naj bi do spopadov prišlo zaradi judovsko-krščanskih misijonarjev, ki so širili svoj nauk (Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 419). Kdo je Kresus oz. Krest bil, ne vemo, ime je bilo takrat kar pogosto. Nekateri ga enačijo z Jezusom.
38. Goodman, *Rome & Jerusalem*, str. 386-388.
39. Boeta, *Kratka zgodovina*, str. 92-95.
40. Utrdba Jotapata, kjer je bil Jožef Flavij, je padla leta 67. Jožef Flavij je bil znani judovski zgodovinar, ki nam v svojem delu opiše prvo judovsko vojno. Po zavzetju Jotapate je jožef postal ujetnik in prevajalec Rimljanov. Ko je Vespazijan postal cesar, mu je podelil rimsko državljanstvo.
41. Leto štirih cesarjev (od junija 68 do decembra 69) je čas, ko so se za položaj cesarja borili Galba, Oton, Vitelij in Vespazijan; slednjemu je uspelo oblast obdržati.
42. Tacit, *Historije*, V, 10 in 12, v uporabljeni izdaji str. 397, 399.
43. Boeta, *Kratka zgodovina*, str. 96-100.
44. Vojimir Šobajić, *Judje in Izrael*, prevedla Ljuba Budimirović (Ljubljana, 1982), str. 55.
45. Izraz Kitosova vojna se večkrat pojavlja v rabinski literaturi. Vendar se ne ve, kdo je to bil in kakšna je bila njegova vloga v Palestini (katere vsaj deli so sodelovali v uporu). Morda bi to lahko bil Luzij Kviet ali morda Kvint Marcij Turbon.
46. Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 419.
47. Peter Schäfer, *Geschichte der Juden in der Antike* (Tübingen, 2010) str. 170-172 (dalje kot: Schäfer, *Juden in der Antike*).
48. Obrezovanje je bilo, kot oblika kastracije, kaznovano s smrtjo.
49. Schäfer, *Juden in der Antike*, str. 173-175.
50. Judje so v tej fazi tudi uvedli splošno vojaško obvezo.
51. Boeta, *Kratka zgodovina*, str. 104.
52. Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 421.
53. Čas vojaških cesarjev je obdobje, ko je v Rimu vladala panika. Vojaki so postavljali in odstavljali cesarje, menjavanje vladarjev je bilo zelo pogosto.
54. Zadnji poganski cesar je bil Julijan, ki je vladal med leti 360 in 363.
55. Boeta, *Kratka zgodovina*, str. 105-110.